

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Πρόλογος</i>	<i>11</i>
1 Περὶ γέλιου	15
2 Περίγελος και χλεύη	59
3 Ασυνάφειες	97
4 Χιούμορ και ιστορία	131
5 Η πολιτική του χιούμορ	185
<i>Σημειώσεις</i>	<i>221</i>
<i>Ευρετήριο</i>	<i>229</i>

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Πολλές μελέτες για το χιούμορ ξεκινούν με την αμήχανη παραδοχή ότι η ανάλυση ενός αστείου το σκοτώνει. Στην πραγματικότητα, αυτό δεν ισχύει. Είναι αλήθεια, βέβαια, ότι, αν θέλεις να προκαλέσεις γέλιο, δεν ενδείκνυται να αστειευτείς και να αναλύσεις το αστείο σου την ίδια στιγμή – όπως συνέβαινε με μερικούς προέδρους των ΗΠΑ που λέγεται ότι αδυνατούσαν να περπατούν και να μασούν τσίχλα ταυτόχρονα. Ωστόσο, δεν βλέπουμε πολλούς κωμικούς να αναλύουν θεωρητικά τα αστεία τους τη στιγμή που τα λένε. Όσοι το κάνουν αυτό βρίσκονται μάλλον σε γραφεία εύρεσης εργασίας πάρα σε κλαμπ και θέατρα. (Φυσικά, υπάρχουν και εξαιρέσεις, όπως ο διάσημος και τόσο ιδιαίτερος κωμικός Στιούαρτ Λι, που αποδομεί το ίδιο το κείμενό του ενώ δίνει παράσταση και ταυτόχρονα

αναλύει την αντίδραση του ακροατηρίου.) Κατά τα άλλα, το χιούμορ και η ανάλυσή του μπορούν κάλλιστα να συνυπάρχουν. Το να γνωρίζουμε πώς λειτουργεί ένα αστείο δεν το υπονομεύει απαραίτητα, όπως το να γνωρίζουμε πώς λειτουργεί ένα ποίημα δεν το καταστρέφει. Σε αυτό το ζήτημα, όπως και σε άλλα, η θεωρία και η πρακτική καταλαμβάνουν διαφορετικά πεδία. Για παράδειγμα, το να γνωρίζουμε την ανατομία του παχέος εντέρου δεν συνιστά εμπόδιο στο να απολαύσουμε ένα γεύμα. Επίσης, οι γυναικολόγοι μπορούν να έχουν ικανοποιητική σεξουαλική ζωή και οι μαιευτήρες μπορούν να κανακεύουν ένα μωρό. Αλλά και οι αστρονόμοι, που καθημερινά έρχονται αντιμέτωποι με την απολύτως ασήμαντη θέση της Γης στο σύμπαν, δεν γίνονται αλκοολικοί ούτε πηδούν από γκρεμούς, ή τουλάχιστον δεν το κάνουν για αυτόν τον λόγο.

Το βέβαιο είναι ότι στα ράφια των βιβλιοθηκών θα βρούμε πολλές θεωρίες περί χιούμορ χωρίς ίχνος χιούμορ. Ορισμένες τέτοιες μελέτες συνοδεύονται από πυκνά γραφήματα, πίνακες, διαγράμματα, στατιστικές και αποτελέσματα εργαστηριακών πειραμάτων.¹ Μάλιστα, μια μίζερη τριάδα ερευνητών αμφισβητεί ακόμη και το κατά πόσον υπάρχουν όντως αστεία. Όμως έχουν διατυπωθεί και μερικά διαφωτιστικά σχόλια, τα οποία έχω αξιοποιήσει σε αυτό το βιβλίο. Οι θεωρίες για το χιούμορ μπορεί να είναι τόσο χρήσιμες όσο και οι θεωρίες περί πολυγαμίας ή περί παράνοιας, αρκεί να χαρακτηρίζονται από κάποια διανοητική μετριοφροσύνη. Όπως κάθε εποικοδομητική υπόθεση εργασίας, οι θεωρίες αυτές πρέπει να αναγνωρί-

ζουν τα όριά τους. Θα υπάρχουν πάντα περίεργες περιπτώσεις, άλτα αινίγματα, παράταιρα επακόλουθα και άλλα παρόμοια. Οι θεωρίες μπορεί να βρῖθουν από ανακολουθίες και παρ' όλα αυτά να είναι παραγωγικές, όπως μια θολή φωτογραφία κάποιου μπορεί να είναι καλύτερη από καμία φωτογραφία, και μια δουλειά που αξίζει να την κάνεις συνήθως αξίζει να την κάνεις με την ψυχή σου. Ο απαράμιλλος Γουίλιαμ Χάζλιτ πα-
ραθέτει τα λόγια ενός άλλου συγγραφέα, του Ισαάκ Μπάροου, που παρατηρεί ότι το χιούμορ είναι τρομερά «ευπροσάρμοστο και πολυμορφικό», ένα φαινόμενο που ο διεξοδικός ορισμός του είναι αδύνατος:

Μερικές φορές, είναι κρυμμένο σε μια ύπουλη ερώ-
τηση, σε μια έξυπνη απάντηση, σε μια ιδιόρρυθμη
λογική, σε έναν ευφυή υπαινιγμό, σε έναν πονη-
ρό αντιπερισπασμό ή σε μια έξυπνη αντιμετώπιση
μιας αντιλογίας· ενίοτε εκφράζεται με ένα τολμηρό
σχήμα λόγου, μια δηκτική ειρωνεία, μια πληθωρι-
κή υπερβολή, μια απρόσμενη παρομοίωση, έναν
εύλογο συμβιβασμό αντιφάσεων ή μια κατάφωρη
ανοησία [...] μια μιμητική ματιά ή μια χειρονομία
που απορρέει από αυτή. Μερικές φορές, προκύπτει
από μια προσποιητή απλότητα, άλλες από μια αλα-
ζονική ευθύτητα. Άλλοτε είναι αποτέλεσμα μιας
τυχαίας επαφής με κάτι παράξενο, ενώ άλλες φορές
δημιουργείται από κάτι προφανές που διαστρέφεται

επί τούτω. Συχνά έχει να κάνει με το τι δεν γνωρίζει κάποιος ή πηγάζει από το ότι δεν ξέρει πώς να το πει [...]. Με λίγα λόγια, συνιστά έναν τρόπο έκφρασης που ξεφεύγει από τον απλό και τον ευθύ δρόμο [...] που με μια πολύ απρόσμενη ιδιορρυθμία ως προς τη σύλληψη ή το ύφος επηρεάζει και διασκεδάζει τη διάθεσή μας με κάτι ευχάριστο και τερπνό.²

Θα ήταν ανόητος ο θεωρητικός που θα προσπαθούσε να τα συμπεριλάβει όλα αυτά σε μία και μοναδική τυπολογία. Παρ' όλα αυτά, το χιούμορ δεν είναι απλώς ένα αίνιγμα, όπως δεν είναι αίνιγμα ούτε η ποίηση. Είναι δυνατό να πει κανείς κάτι σχετικά πειστικό και λογικό σε ό,τι αφορά το γιατί γελάμε, αλλά το κατά πόσο το έχω καταφέρει σε αυτές τις σελίδες θα το κρίνει ο αναγνώστης.

T. E.

2017

1

ΠΕΡΙ ΓΕΛΙΟΥ

Όταν τους είπα ότι ήθελα να γίνω κωμικός, γέλασαν.

Ε, λοιπόν, τώρα δεν γελούν.

Μπομπ Μονκχάουζ

Το γέλιο είναι παγκόσμιο φαινόμενο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είναι και ομοιόμορφο. Σε ένα δοκίμιο με τίτλο «The Difficulty of Defining Comedy» [Η δυσκολία να ορίζεις τι είναι κωμωδία], ο Σάμιουελ Τζόνσον παρατηρεί ότι οι άνθρωποι μπορεί να είναι σοφοί με πολλούς διαφορετικούς τρόπους, αλλά πάντα γελούν με τον ίδιο τρόπο – ωστόσο και αυτό τίθεται σίγουρα υπό αμφισβήτηση. Το γέλιο είναι μια γλώσσα με πολλά διαφορετικά ιδιώματα: κακάρισμα, καγχασμός, χαχανητό, στριγκλιά, μουγκρητό, ουρλιαχτό, κρυφόγελο, αγκομαχητό, ξεφωνητό, γκάρισμα, γάβγισμα, πνιχτό γέλιο, βρυχηθμός, τιτίβισμα, χάχανο, ξεκάρδισμα ξεφύσημα, γελάκι, και ούτω καθεξής. Μπορεί να έρθει σαν έκρηξη, σαν ξέσπασμα, σαν

κύμα, σαν χείμαρρος, σαν σάλπισμα, να είναι συνεσταλμένο, ασυγκράτητο ή διαπεραστικό. Υπάρχουν, επίσης, διαφορετικά χαμόγελα: φωτεινά, σαρκαστικά, χλευαστικά, πλατιά, πονηρά και ανόητα. Το χαμόγελο αφορά την όραση, ενώ το γέλιο κυρίως την ακοή, αλλά, όταν ο Έλιοτ γράφει στην *Έρημη Χώρα* για ένα «γελάκι που απλώνεται από το ένα αυτί ως το άλλο», συνενώνει τα δύο φαινόμενα.

Το χαχανητό, ο καγχασμός και ούτω καθεξής υποδηλώνουν διαφορετικές εκδοχές γέλιου, αφού χαρακτηρίζονται από παραμέτρους όπως η ηχητική ένταση, ο τόνος, η χροιά, ο ρυθμός, η δύναμη και η διάρκεια. Όμως το γέλιο μπορεί επίσης να εκφράζει μια σειρά από συναισθηματικές στάσεις: μπορεί να είναι χαρούμενο, σαρκαστικό, πονηρό, τραχύ, εγκάρδιο, κακό, περιφρονητικό, αδιάφορο, νευρικό, ανακουφισμένο, κυνικό, γεμάτο νόημα, αυτάρεσκο, λάγνο, κατάπληκτο, αμήχανο, υστερικό, γεμάτο κατανόηση, ανήσυχο, σοκαρισμένο, επιθετικό ή σαρδόνιο, για να μη μιλήσουμε για το καθαρά «κοινωνικό» γέλιο, το οποίο ίσως να μην εκφράζει καμία ευχαρίστηση.¹ Στην πραγματικότητα, οι περισσότερες από τις μορφές γέλιου που παρέθεσα παραπάνω έχουν ελάχιστη ή και καμία σχέση με το χιούμορ. Το γέλιο μπορεί να φανερώνει μάλλον εύθυμη διάθεση παρά ότι βρίσκουμε κάτι διασκεδαστικό, αλλά, από την άλλη, είναι πιθανότερο να θεωρήσουμε κάτι αστείο αν νιώθουμε ευφορία. Οι σωματικές λειτουργίες και οι συναισθηματικές στάσεις μπορεί να συνδυάζονται μεταξύ τους με διάφορους τρόπους, και έτσι μπορεί κανείς να χαχανίζει νευρι-

κά ή χλευαστικά, να ξεκαρδίζεται καλοσυνάτα ή επιθετικά, να κακαρίζει επιδοκιμαστικά ή σαρκαστικά, και ούτω καθεξής.

Το παράδοξο, συνεπώς, είναι πως, παρότι το ίδιο το γέλιο είναι ξεκάθαρα ζήτημα σημαίνοντος –ένας απλός ήχος χωρίς νόημα–, είναι αδιαμφισβήτητα κωδικοποιημένο κοινωνικά. Είναι ένα αυθόρμητο σωματικό συμβάν (τις περισσότερες φορές, τουλάχιστον), αλλά ταυτόχρονα κοινωνικά εστιασμένο, και ως τέτοιο βρίσκεται στο μεταίχμιο φύσης και πολιτισμού. Το γέλιο, όπως και ο χορός, αποτελεί έκφραση της γλώσσας του σώματος (ο Καρτέσιος το αποκαλεί «άναρθηρη και εκρηκτική κραυγή»),² αν και το σώμα έχει και μια περισσότερο νοητικού χαρακτήρα εμπλοκή. Παρ' όλα αυτά, ποτέ δεν εναρμονίζεται πλήρως με αυτή την πιο εκλεπτυσμένη σφαίρα. Υπάρχει πάντα ένα πλεόνασμα ωμής υλικότητας έναντι του νοήματος, και σε πολλές περιπτώσεις το χιούμορ μάς επιτρέπει να απολαύσουμε ακριβώς αυτό. Επίσης, μας ενθαρρύνει να αποδεχθούμε την εν λόγω ασυνάφεια ως κάτι φυσικό. Η φαρσοκωμωδία ειδικά τείνει να εκδραματίζει αυτή τη μοιραία σύγκρουση μεταξύ σώματος και νου.

Το γέλιο, ως ανόθευτη εκδήλωση που δεν εκφράζει τίποτε άλλο πέρα από αυτό που είναι, δεν εμπεριέχει κάποια εγγενή σημασία, κατ' αντιστοιχία προς την κραυγή ενός ζώου, αλλά εντούτοις είναι έντονα φορτισμένο με πολιτισμικό νόημα. Έτσι, έχει μια συγγένεια με τη μουσική. Όχι μόνο δεν έχει εγγενές νόημα, αλλά στην πιο θορυβώδη και παροξυσμική μορφή του συνδέεται με την αποδόμηση του νοήματος, καθώς το

σώμα κατακερματίζει την ομιλία, και το *εκείνο* οδηγεί το *εγώ* σε προσωρινή αταξία. Το γνήσια ξεκαρδιστικό γέλιο, όπως και η έντονη λύπη, ο μεγάλος πόνος, ο ακραίος φόβος και η τυφλή οργή, χαρακτηρίζεται από απώλεια σωματικού αυτοελέγχου, αφού το σώμα αποχαλινώνεται προσωρινά και οπισθοδρομούμε στην κατάσταση απουσίας συντονισμού που χαρακτηρίζει τα βρέφη. Είναι κυριολεκτικά μια σωματική διαταραχή. Θα δούμε παρακάτω ότι γι' αυτόν τον λόγο το υπερβολικό γέλιο συχνά επικρίνεται ως πολιτικά επικίνδυνο. Αυτή η δραστηριότητα έχει κάτι ανησυχητικά ζωώδες, κυρίως εξαιτίας του θορύβου που προκαλεί (ξεφωνητά, γκαρίσματα, κακαρίσματα, χλιμιντρίσματα, μουγκρητά). Μας θυμίζει τη συγγένειά μας με τα άλλα ζώα – κάτι ειρωνικό, οπωσδήποτε, αφού εκείνα δεν γελούν, ή τουλάχιστον όχι εμφανώς.³ Υπό αυτή την έννοια, το γέλιο είναι ταυτόχρονα ζωώδες και ιδιαισθητικό ανθρώπινο – μια απομίμηση των ήχων των ζώων, αλλά εντελώς μη ζωώδες το ίδιο. Επίσης είναι, φυσικά, μια από τις συνηθέστερες και πιο διαδεδομένες ανθρώπινες απολαύσεις. Στο *Βιβλίο του γέλιου και της λήθης*, ο Μίλαν Κούντερα παραθέτει τη Γαλλίδα φεμινίστρια Ανί Λεκλέρ επί του θέματος: «Ξεσπάσματα επανειλημμένου, ορμητικού, αχαλίνωτου, υπέροχου γέλιου, μεγαλόπρεπου και τρελού [...] το γέλιο της αισθησιακής απόλαυσης, η αισθησιακή απόλαυση του γέλιου. Όταν γελάς, ζεις σε βάθος».

Το γέλιο, λοιπόν, σημασιοδοτεί αλλά χαρακτηρίζεται επίσης από την αποσύνθεση του νοήματος σε καθαρό ήχο, σπα-

σμό, ρυθμό και ανάσα. Είναι δύσκολο να διατυπώσεις άψογα καλοσχηματισμένες προτάσεις όταν «χτυπιέσαι» ανεξέλεγκτα στο πάτωμα από τα γέλια. Η διατάραξη του συνεκτικού νοήματος που παρατηρείται σε πολλά αστεία αντικατοπτρίζεται στην αποδομητική φύση του ίδιου του γέλιου. Αυτή η προσωπική διατάραξη του νοήματος είναι εμφανέστερη στο παράλογο ή στο ασυνάρτητο, στις «χαζομάρες» ή στον σουρεαλισμό της μιας ή της άλλης μορφής, αλλά θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι συνιστά πτυχή κάθε επιτυχημένης κωμωδίας. Κατά μία έννοια, το γέλιο αντιπροσωπεύει τη στιγμιαία κατάρρευση ή διατάραξη της επικράτειας του συμβολικού –της σφαίρας του εύτακτου και σαφούς νοήματος– ενώ, υπό μια άλλη έννοια, δεν παύει ποτέ να στηρίζεται σε αυτήν. Σε τελική ανάλυση, γενικά γελάμε με κάποιο αντικείμενο, συμβάν, με κάποια φράση ή κατάσταση – εκτός αν απλώς μας γαργαλούν, ή καταπολεμούμε την κατάθλιψη, ή εκφράζουμε την ευχαρίστησή μας επειδή είμαστε μαζί με κάποιον. Και αυτό συνεπάγεται την ανάπτυξη ιδεών, γεγονός που έχει οδηγήσει ορισμένους σχολιαστές να ισχυριστούν ότι τα μη γλωσσικά ζώα δεν γελούν. Το γέλιο συνιστά μορφή έκφρασης που πηγάζει απευθείας από τα λιμπιντικά βάθη, αλλά παρουσιάζει και μια διανοητική διάσταση. Όπως και η οργή ή ο φθόνος, ενέχει πεποιθήσεις και παραδοχές. Στην πραγματικότητα, ορισμένες μορφές χιούμορ, όπως θα δούμε παρακάτω, είναι κυρίως διανοητικής φύσεως. Το «πνεύμα», για παράδειγμα. Η φαρσοκωμωδία μπορεί να μετατρέψει την ανθρώπινη δράση σε καθαρά

σωματική κίνηση, αλλά ακόμη και αυτή εξαρτάται από την κίνηση μέσα σε έναν κόσμο νοήματος. Τα βρέφη χαμογελούν σχεδόν από τη γέννησή τους, αλλά το γέλιο δεν αρχίζει παρά στον τρίτο ή στον τέταρτο μήνα, ίσως λόγω της ανάγκης τους να εκφραστούν και διανοητικά.

Είναι αλήθεια ότι το γέλιο μπορεί να αποκτήσει μια δική του ανεξέλεγκτη ορμή, έτσι ώστε ύστερα από λίγο δεν γνωρίζουμε πλέον γιατί γελάμε, ή γελάμε απλώς με το γεγονός ότι γελάμε. Είναι αυτό που ο Μίλαν Κούντερα, παραθέτοντας και πάλι την Ανί Λεκλέρ, αποκαλεί «γέλιο τόσο γελοίο, που μας κάνει να γελάμε». ⁴ Υπάρχει επίσης η περίπτωση του μεταδοτικού γέλιου, στην οποία γελάμε επειδή γελάει κάποιος άλλος, χωρίς να χρειάζεται να γνωρίζουμε τι βρίσκει τόσο αστείο. Όπως συμβαίνει και με ορισμένες ασθένειες, ενδέχεται να κολλήσεις μια δόση γέλιου χωρίς να είσαι σίγουρος από πού προήλθε. Σε γενικές γραμμές, όμως, το γέλιο μεταβάλλει τη σχέση της νόησης με το σώμα χωρίς να την αναστέλλει εντελώς.

Αξίζει να σημειώσουμε το παράδοξο ότι πολλά από τα παραπάνω ισχύουν και για το κλάμα. ⁵ Ο Ιρλανδός Τζέιμς Τζόις, στην *Αγρόπνια των Φίννεγκαν*, μιλά για «κλαυσίγελο», ενώ ο συμπατριώτης του Σάμιουελ Μπέκετ γράφει στο *Μολλόν* για μια γυναίκα της οποίας ο σκύλος έχει μόλις πεθάνει: «Νόμιζα ότι θα κλάψει, αυτό ήταν το σωστό, αλλά αντίθετα γελούσε. Ίσως αυτό ήταν το δικό της κλάμα. Ή ίσως έκανα λάθος και στην πραγματικότητα έκλαιγε, βγάζοντας τους ήχους του γέλιου. Κλάμα και γέλιο είναι τόσο γαελικά για εμένα». Πράγ-

ματι, δεν είναι πάντα εύκολο να διακρίνουμε το γέλιο από το κλάμα. Ο Κάρολος Δαρβίνος, στη μελέτη του για τα συναισθήματα, επισημαίνει ότι το γέλιο μπορεί εύκολα να εκληφθεί ως θλίψη και ότι και οι δύο καταστάσεις ενδέχεται να συνδυούνται από μεγάλες ποσότητες δακρύων. Ο ανθρωπολόγος Ντέσμοντ Μόρις υποστηρίζει στον *Γυμνό πίθηκο* ότι το γέλιο εξελίχθηκε από το κλάμα. Με λίγα λόγια, το γέλιο δεν είναι πάντα αστεία υπόθεση. Έχουν υπάρξει ακόμη και θανάσιμες επιδημίες του στην Κίνα, την Αφρική, τη Σιβηρία και αλλού, υστερικοί παροξυσμοί από τους οποίους, λέγεται, πέθαναν χιλιάδες άνθρωποι. Το 1962, μια τέτοια επιδημία στην τότε Τανγκανίκα παρέλυσε ολόκληρες σχολικές περιφέρειες επί μήνες. Αφού η απώλεια ελέγχου δεν είναι ποτέ απολύτως ευχάριστη, το γέλιο μπορεί εύκολα να αγγίξει τα όρια του δυσάρεστου. Ο Σάμιουελ Τζόνσον στο λεξικό του το ορίζει ως «σπασμώδη ευθυμία», η οποία δεν είναι πάντα ευχάριστη εμπειρία. Το ίδιο ισχύει για το γαργαλητό, που αποτελεί ένα παράξενο μείγμα ευχάριστου και αφόρητου. Όπως όταν παρακολουθούμε μια ταινία φρίκης, νιώθουμε ευχαρίστηση, ταραχή, έξαψη και ανησυχία ταυτόχρονα. Οι πίθηκοι που δείχνουν τα δόντια τους σαν να χαμογελούν ίσως στην πραγματικότητα να απειλούν. Ο Τόμας Χομπς στον *Λεβιάθαν* περιγράφει το γέλιο ως γκριμάτσα. Λέμε για ανθρώπους που ουρλιάζουν από τα γέλια, αγκομαχούν για να πάρουν ανάσα ή ενίοτε παθαίνουν έμφραγμα. Ο αφηγητής του Λόρενς Στερν στο βιβλίο *Η ζωή και οι απόψεις του Τρίστραμ Σάντι, κυρίου από σόι*, ψευδόμενος ασύστολα,

μας λέει ότι κάποτε γέλασε τόσο πολύ, ώστε έσπασε ένα αιμοφόρο αγγείο και έχασε δύο λίτρα αίμα μέσα σε δύο ώρες. Ο μυθιστοριογράφος Άντονι Τρόλοπ έπαθε εγκεφαλικό ενώ γελούσε με ένα κωμικό μυθιστόρημα, κακοτυχία που ελάχιστα στους δικούς του αναγνώστες θα μπορούσε να πλήξει.⁶ Το γέλιο, παρά τις δυνητικά καταστροφικές επιπτώσεις του, μπορεί να αποτελεί ένδειξη εξελικτικής προόδου του ανθρώπου: μόνο ένα ζώο που έχει μάθει να μεταφέρει αντικείμενα με τα χέρια του είναι σε θέση να έχει ελεύθερο το στόμα του για να γελάσει ή να καγχάσει.

Θα ήταν δυνατό να αναπτυχθεί μια σημειωτική του γέλιου ή του χαμόγελου, που να δείχνει πώς κάθε κατηγορία γέλιου ή έκφραση του προσώπου έχει τη θέση της μέσα σε ένα πολύπλοκο σημασιοδοτικό σύστημα. Με λίγα λόγια, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι το γέλιο είναι κείμενο ή γλώσσα με πολλές διαφορετικές τοπικές προφορές. Για παράδειγμα, οι Άγγλοι της ανώτερης τάξης είναι πιθανότερο να γελούν «γκαρίζοντας» από ό,τι οι Αγγλίδες της μεσαίας τάξης, οι οποίες τείνουν περισσότερο προς το ανάλαφρο, κελαρυστό γέλιο. Υπάρχει ένα στίλ γέλιου στο Μπελίζ που είναι απίθανο να το ακούσεις στην Μπελγκράβια. Ένας στρατηγός συνήθως δεν χαχανίζει και ένας πάπας δεν κακαρίζει. Εκείνοι που υποδύονται τον Αϊ-Βασίλη μπορεί να χαμογελούν πλατιά, αλλά θα ήταν ανάρμοστο να καγχάζουν. Είναι δύσκολο να φανταστούμε τον Άρνολντ Σβαρτσενέγκερ να χασκογελάει σαχλά, ενώ είναι μάλλον εύκολο να τον φανταστούμε να χαμογελά με λά-

γνο ύφος. Ο πρόεδρος της Παγκόσμιας Τράπεζας μπορεί να γελάσει τρανταχτά αλλά όχι υστερικά.

Η ικανότητα αξιολόγησης τέτοιων μορφών και τόνων ανήκει στη *φρόνηση*, όπως την ονόμαζε ο Αριστοτέλης, δηλαδή στην πρακτική κοινωνική γνώση μας, και το ίδιο ισχύει για τη γνώση σχετικά με το πότε το χιούμορ αρμόζει ή δεν αρμόζει σε μια κατάσταση. Για παράδειγμα, το αστείο «Τι είναι μαύρο και άσπρο, και ξαπλωμένο ανάσκελα σε χαντάκι; – Μια νεκρή καλόγρια» θα ήταν ανάρμοστο να το πει κανείς σε μια ηλικιωμένη καλόγρια που προσεύχεται σε εκκλησία, όπως έκανε ένα από τα παιδιά μου σε ηλικία πέντε ετών. Να ένα άλλο παράδειγμα ανάρμοστου χιούμορ:

Γιατρός: Λοιπόν, έχω και καλά και κακά νέα.

Ασθενής: Πείτε μου πρώτα τα κακά.

Γιατρός: Τα κακά νέα είναι ότι έχεις μόνο τρεις μήνες ζωής.

Ασθενής: Και τα καλά;

Γιατρός: Τα καλά νέα είναι ότι φεύγω για διακοπές στο Μονακό με μια απίστευτα όμορφη γυναίκα.

Εδώ χαμογελάμε με την αντίθεση ανάμεσα στο πώς θα έπρεπε να συμπεριφέρεται ο γιατρός και στο πώς συμπεριφέρεται πραγματικά (τερατώδης έλλειψη τακτ ή απάνθρωπος, κυνικός αστεϊσμός), ένταση που ενισχύεται από μια δόση απολαυστικού σαδισμού από την πλευρά μας εις βάρος του άτυχου ασθενή.

νούς. Μας ικανοποιεί το ασύλληπτο θράσος του γιατρού, η ξεδιάντροπη περιφρόνησή του προς την ανθρώπινη συμπόνια και την επαγγελματική κοσμιότητα, γεγονός που μας επιτρέπει να απολαύσουμε έμμεσα τη δική μας ανάρμοστη επιθυμία να απαλλαγούμε από τέτοιες εκνευριστικές ευθύνες. Μας απαλλάσσει για μερικές στιγμές από το ενοχλητικό φορτίο της συμπόνιας. Το μαύρο χιούμορ αυτού του είδους απαλύνει την ενοχή που μπορεί να νιώσουμε για την κακεντρέχειά μας κοινωνικοποιώντας την, εκφράζοντάς τη με τη μορφή ενός αστείου που μοιραζόμαστε με τους φίλους μας και καθιστώντας την έτσι πιο αποδεκτή.

Νιώθουμε επίσης ικανοποίηση όταν γελάμε με τον θάνατο, αντιμετωπίζοντας ανάλαφρα την ίδια μας τη θνητότητα. Όταν αστειευόμαστε με τον θάνατο, τον βάζουμε στη θέση του και αμβλύνουμε την τρομερή δύναμή του πάνω μας, όπως σε ένα άλλο αστείο με γιατρούς:

Ασθενής: Πόσο μου μένει ακόμη να ζήσω;

Γιατρός: Δέκα.

Ασθενής: Δέκα τι; Χρόνια; Μήνες; Βδομάδες;

Γιατρός: Όχι, όχι. Δέκα, εννιά, οκτώ, επτά...

Όταν το *εγώ* έρχεται αντιμέτωπο με τον αφανισμό του, σε μυθοπλαστικό πλαίσιο, όπως παραπάνω, μπορεί να υπερβεί στιγμιαία αυτή την πιθανότητα με την επίφαση μιας σύντομης γεύσης αθανασίας. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η συμβολική νίκη

επί του θανάτου από τον παππού του Γούντι Άλεν, ο οποίος, όπως έχει περιγράψει συγκινητικά ο εγγονός του, του πούλησε ένα ρολόι ενώ ήταν ετοιμοθάνατος. Το γέλιο αντισταθμίζει κάπως τη θνητή μας φύση, καθώς και τη γενική μας αδυναμία. Πράγματι, ο Φρίντριχ Νίτσε σημειώνει ότι το ανθρώπινο ζώο είναι το μοναδικό που γελά επειδή υποφέρει τόσο φρικτά και έχει την ανάγκη να επινοήσει αυτό το απεγνωσμένο καταπραϋντικό για τα βάσανά του. Όμως το μαύρο χιούμορ δεν χαρακτηρίζεται μόνο από την αποκήρυξη του θανάτου. Όταν υποβαθμίζουμε τον θάνατο με ένα αστείο, εκτονώνουμε επίσης την οργή μας εναντίον του για τον φόβο που μας προκαλεί.

Υπάρχει επίσης το ζήτημα της ασυνείδητης επιθυμίας μας για ό,τι φοβόμαστε. Αυτό που ο Φρόιντ ονομάζει *θάνατο*, η ενόρμηση του θανάτου, κονιορτοποιεί το νόημα και την αξία, και έτσι συνδέεται με εκείνη τη φευγαλέα ανατροπή της λογικής που ονομάζουμε χιούμορ. Αυτή η διονυσιακή δύναμη, όπως και το χιούμορ, παραμορφώνει τη λογική, ανατρέπει τις ιεραρχίες, συγχωνεύει ταυτότητες, αναμειγνύει τις διαφοροποιήσεις και απολαμβάνει την κατάρρευση του νοήματος, και για αυτόν τον λόγο το καρναβάλι, που επίσης τα κάνει όλα αυτά, ποτέ δεν απέχει πολύ από το νεκροταφείο. Το καρναβάλι, ανατρέποντας όλες τις κοινωνικές διακρίσεις, επιβεβαιώνει την απόλυτη ισότητα των πάντων, όμως έτσι προσεγγίζει επικίνδυνα το περιττωματικό όραμα, υποβαθμίζοντας τα πάντα στην ομοιομορφία των κοπράνων. Αν τα ανθρώπινα σώματα είναι εναλλάξιμα σε ένα όργιο, είναι επίσης εναλλάξιμα στους

θαλάμους αερίων. Ολοκληρωτική ισοπέδωση θα μπορούσε να το πει κανείς. Ο Διόνυσος είναι ο θεός του μεθυστικού ξεφάντωματος και της σεξουαλικής έκστασης, αλλά και προάγγελος θανάτου και καταστροφής. Η απόλαυση (jouissance) που υποσχεται μπορεί να αποδειχθεί μοιραία.

Έτσι, το αστείο του γιατρού μάς απαλλάσσει στιγμιαία από την υποχρέωση να φερόμαστε κόσμια και να είμαστε ευγενικοί με τους άλλους. Μας επιτρέπει επίσης να πάψουμε προς στιγμήν να αγωνιούμε για την προοπτική του θανάτου. Η έννοια του χιούμορ ως μιας μορφής ανακούφισης αποτελεί τη βάση μιας προσέγγισής του με ευρεία επιρροή, της λεγόμενης θεωρίας της απελευθέρωσης. Ο φιλόσοφος του 17ου αιώνα Κόμης του Σάφτσμπερι θεωρεί ότι η κωμωδία απελευθερώνει το περιορισμένο αλλά από τη φύση του ελεύθερο πνεύμα μας, ενώ ο Ιμάνουελ Καντ, στην *Κριτική της κριτικής δύναμης*, γράφει ότι το γέλιο είναι «ένα συναίσθημα που προκαλείται από τον αιφνίδιο μετασχηματισμό μιας οξυμμένης προσδοκίας απέναντι στο τίποτα»,⁷ κάτι που συνδυάζει τη θεωρία της απελευθέρωσης με την έννοια της ασυνάφειας.* Ο βικτωριανός φιλόσοφος Χέρμπερτ Σπένσερ, πιστός στην εν λόγω προσέγγιση, υποστηρίζει ότι «η ευθυμία προκαλείται από ένα ξέσπασμα ευχάριστης αίσθησης που ακολουθεί τη διακοπή μιας δυσάρεστης νοητικής έντασης».⁸

* «Incongruity» στο πρωτότυπο. [Οι υποσημειώσεις είναι του μεταφραστή, εκτός αν δηλώνεται διαφορετικά.]